

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Kuha, Miia

Title: Papinrouvien arjen hengellisyys ruumissaarnejien elämäkerroissa 1600-luvun jälkipuolen Suomessa

Year: 2023

Version: Accepted version (Final draft)

Copyright: © Suomen kirkkohistoriallinen seura 2023

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Kuha, M. (2023). Papinrouvien arjen hengellisyys ruumissaarnejien elämäkerroissa 1600-luvun jälkipuolen Suomessa. In S. Mikkola, & P. Räisänen-Schröder (Eds.), *Eletty reformatio : protestanttisen uskonnollisuuden muotoja uuden ajan alun Euroopassa* (pp. 170-196). Suomen kirkkohistoriallinen seura. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 243.

Miia Kuha

Papinrouvien arjen hengellisyys ruumissaarnejen elämäkerroissa 1600-luvun jälkipuolen Suomessa

”Hänellä oli Jumala sydämessään kaikkina elämänsä päivinä”, lausui Pietarsaaren kirkkoherra Laurentius Preutz toimittaessaan Kruunupyyn kirkkoherran ja rovastin Jakob Brenneruksen vaimon Margareta Knutsdotterin hautausta Kruunupyyn kirkossa keskitalvella 1668.¹ Vakiintuneen käytännön mukaan Preutz kävi saarnansa lopussa läpi vainajan elämää syntymästä aina kuoleman hetkeen saakka. Preutz kuvasi, miten rovastin vaimo oli elänyt esimerkillisen hyveellistä elämää, ja kehotti kaikkia kunniallisia vaimoja seuraamaan tämän jalanjäljissä. Margaretan eläessään – ja kuollessaan – antama esimerkki ei jäänyt ainoastaan tuona tammikuun päivänä kylmässä kirkonpenkissä istuneiden naisten ja miesten pohdittavaksi, sillä Preutz painatti ruotsinkielisen saarnansa Tukholmassa, jolloin se päätyi laajemman lukevan yleisön saataville molemmin puolin Pohjanlahtea.²

Ruumissaarnat ja niiden loppuun kuuluneet elämäkerrat, jotka yleensä otsikoitiin termillä *Personalialia*, liittyivät erityisesti luterilaiseen uskonnolliseen kulttuuriin. Toisin kuin katolisessa teologiassa, luterilaisessa vainajan sielun kohtaloon ei ollut mahdollista vaikuttaa läheisten rukouksilla tai aneilla. Pelastumisessa oli kyse yksin uskosta, joka oli yksilön ja Jumalan välinen asia. Ruumissaarnan tarkoitus oli vainajan ja tämän omaisten kunnioittamisen lisäksi opettaa seurakuntalaisia, muistuttaa maanpäällisen elämän katoavaisuudesta ja tarjota ihmisille malliesimerkkejä kristillisestä elämäkulusta, mihin erityisesti elämäkertansa antoi hyvän mahdollisuuden.³ Tarkastelen tässä luvussa ruumissaarnejen elämäkerroissa rakennettua kuvaa pappien vaimojen hengellisestä elämästä. 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa pappien tuli perheineen elää tavalla, joka näyttäisi seurakuntalaisille hyvää esimerkkiä.⁴ Pappien vaimot sopivat siis hyvin ruumissaarnejen kohdehenkilöiksi, joiden elämää kuvaavien narratiivien kautta voitiin välittää tietoa muun

¹ Preutz 1668 (Margareta Knutsdotter). Suomennos kirjoittajan. Itse hautaustilaisuudessa pidetty ruumissaarna ei välttämättä ollut identtinen painetun saarnan kanssa, mutta useimmiten se painettiin melko pian hautajaisten jälkeen, jolloin merkittäviä muutoksia ei todennäköisesti tehty. Margareta Knutsdotterin ruumissaarna painettiin samana vuonna kuin hänet haudattiin. Painettujen ja haudalla pidettyjen ruumissaarnejen suhteesta ks. Rimpiläinen 1973, 67.

² Ibid.

³ Moore 2006, 25–30; Rimpiläinen 1973, 98–99.

⁴ Laine 1995, 137.

muassa oikeaoppisesta uskonnonharjoituksesta erityisesti naisten elämässä. Tutkin, millaisten arjen käytänteiden kautta hengellisyys toteutui pappien vaimojen elämässä ja elämänkaaren eri vaiheissa ruumissaarnejen elämäkertojen mukaan, sekä millaisia arvoja, normeja ja tunteita näihin käytänteisiin liittyi. Samankaltaisia hyveellisen ja kristillisen elämän sukupuolittuneita normeja toistettiin kaikkien ruumissaarnejen elämäkerroissa. Asemansa vuoksi papinrouviin kohdistui kuitenkin erityisiä odotuksia esimerkin näyttämisestä muille.⁵

Olen käyttänyt tutkimuksen lähteinä Kansalliskirjaston kokoelmissa säilytettäviä ruumissaarvoja, joista suurin osa on digitoitu. Aikaväliltä 1650–1710 säilyneitä ruumissaarvoja, joiden kohdehenkilönä on kappalaisen, kirkkoherran, rovastin tai piispan vaimo tai leski, on Kansalliskirjaston kokoelmissa yhteensä 18.⁶ Tutkimukseni pohjautuu ruumissaarnejen lopussa esiintyviin elämäkertaosioihin (*Personalialia*). Käytän näistä teksteistä tässä pääasiassa elämäkerran käsitettä. Saksalaisten ruumissaarnejen elämäkertoja tutkineen *Cornelia Niekus Mooren* mukaan ruumissaarnejen elämäkerrat liittyvät biografiseen traditioon.⁷ Elämäkertaosassa esitettiin vainajan elämäkulkua syntymästä kuolemaan. Vainajan sääty ja sukupuoli vaikuttivat elämäkertaosan rakentumiseen, mutta mahdollisuuksien mukaan jokaisesta kerrottiin suunnilleen samat asiat. Vainajan elämä esitettiin elämäkerrassa hyveellisenä ja ihanteellisena, mutta Ruotsin valtakunnan kirkkolaissa vuodelta 1686 todettiin, että elämäkerran piti olla totuudenmukainen eikä liialliseen ylistämiseen tullut sortua.⁸

Elämäkerrat sopivat hyvin hengellisyyden tarkastelemiseen osana elämäkulkua ja arkielämää. Tästä näkökulmasta ne kertovat erityisesti siitä, millaista oli norminmukainen ja ihanteellinen hartaudentarjoitus, mutta näissäkin kuvauksissa on yksilöllisiä eroja. Joissakin ruumissaarnoissa kohdehenkilön hengellistä elämää kuvaillaan yksityiskohtaisesti, toisissa

⁵ Karant-Nunn 2003, 98; Schorn-Schütte 2013, 43–45; Thompson 2019, 250, 252; Widén 1994.

⁶ Catharina Hacksia käsitteleviä ruumissaarvoja on kaksi, ja toinen niistä ei sisällä elämäkertaosaa, joten olen jättänyt sen analyysin ulkopuolelle. Tässä käsitellyistä saarnoista kolme on suomenkielisiä ja loput ruotsinkielisiä. Artikkelissa käsitellyt ruumissaarnat ovat saatavilla digitaalisessa muodossa *Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot* -verkkopalvelussa (Henkilökirjallisuus, Ruotsin ajan kokoelma). Suomenkieliset ruumissaarnat on julkaistu myös transkriptioina Kotimaisten kielten keskuksen verkkopalvelussa kokoelmassa Vanhan kirjasuomen korpus, https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml [Viitattu 18.4.2023].

⁷ Moore 2006, 19. Moore kutsuu ruumissaarnateoksen kokonaisuutta hautajaisteokseksi (*funeral work*), jonka keskeiset osat olivat ruumissaarna (*funeral sermon*) sekä elämäkerta (*funeral biography*).

⁸ *Kircko-Laki ja Ordningi 1686* (1986), XVIII. Lucu. Christiliset Hautamiset; Rimpiläinen 1973, 65, 98–101. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä ei mainita elämäkerta- tai hautauksen yhteydessä, mutta hautauspuheen pitäminen oli yleinen käytäntö jo 1500-luvulla. *Then Swenska Kyrkeordningen 1571* (1971); Rimpiläinen 1973, 19–28.

kuvataan kaavamaisemmin tietyt narratiiviin kuuluneet osa-alueet, kuten säännöllinen kirkossakäynti. Hengellisen elämän kuvaus kuului elämäkerrassa osioon, jossa kuvattiin vainajan hyveitä, ja sen tarkoitus oli todistaa vainajan elämässä toteutuneesta kristillisyydestä.⁹ Pappi piti ruumissaarnan ja luki elämäkerran kirkkotilassa itse hautaustoimituksen yhteydessä, mikä vahvisti elämäkerran uskonnollista viestiä.¹⁰

Painetut ruumissaarnat olivat 1600-luvulla suosittua hengellistä kirjallisuutta, jota lukivat myös muut kuin vainajan omaiset ja sukulaiset. Ne sisälsivät yksityiskohtaisia kuvauksia tavallisten ihmisten elämänkohtaloista, mikä oli aikakauden kirjallisuudessa vielä harvinaista.¹¹ Perhe maksoi ruumissaarnan painamisen, ja esimerkiksi Saksassa niistä otettiin tavallisesti 100–300 kappaleen painoksia. Perhe jakoi saarnapainosta sukulaisille ja tuttaville. Saarnateos sisälsi varsinaisen saarnan ja siihen sisältyneen biografiaosan lisäksi usein puheita ja muistorunoja.¹² Ruumissaarnojen elämäkertoja on aiemminkin käytetty lähteinä tutkimuksissa varhaismodernin aikakauden naisten hengellisestä elämästä, josta on muuten säilynyt vain vähän tietoa.¹³ Aiemmassa tutkimuksessa on käsitelty esimerkiksi lukemisen merkitystä osana säätyläisnaisten uskonelämää. *Otfried Czaikan* mukaan naisten ruumissaarnoissa mainitaan useimmiten Lutherin Vähä katekismus, rukoukset ja virret sekä Raamattu, mutta myös muuta hengellistä kirjallisuutta, kuten psalmien kommentaareja.¹⁴ *Barbro Bergnerin* mukaan teologisten tekstien tutkiminen antoi vähitellen eväät kristinopin perusteiden tuntemista pidemmälle menevään älylliseen pohdintaan ja itsereflektioon, joka oli erottamaton osa myös naisten hurskautta ja henkilökohtaista jumalasuhdetta.¹⁵ Tässä luvussa kiinnitän huomiota paitsi lukemiseen, myös muihin ruumissaarnoissa kuvattuihin käytäntöihin, joilla naiset toteuttivat hengellisyyttä arjessaan, sekä niihin liittyviin arvoihin, normeihin ja tunteisiin. *Alec Rylie* on tarkastellut brittiläisten protestanttien uskonelämän käytäntöjä selvittäen, millaiseksi 1500–1600-luvun protestanttien hengellinen elämä

⁹ Moore 2006, 48, 73.

¹⁰ Stenberg 1998, 113.

¹¹ Bergner 1997, 76.

¹² Linton 2008, 6. Eeva-Liisa Bastman on analysoinut 1600-luvun hautarunoja, joiden joukossa on esimerkiksi kirkkoherrojen vaimojen Anna Walstenian ja Margareta Knutsdotterin muistoksi kirjoitetut runot. Ks. Bastman 2021, 64–65, 69–71.

¹³ Esim. Carlson 2000; Molekamp 2012; Vine 2020.

¹⁴ Czaika 2016, 250–252.

¹⁵ Bergner 1997, 93. Barbro Bergner on käsitellyt laajassa ruumissaarnoihin perustuvassa artikkelissaan sitä, millainen oli hyveellinen nainen Ruotsin suurvaltakaudesta. Bergner kävi tutkimustaan varten läpi 100 personaliaa, joiden kohdehenkilöt edustivat pääasiassa yhteiskunnan ylempiä säätyjä. Heistä vajaa kolmannes oli pappien vaimoja.

muotoutui, kun tarjolla ei ollut katolisen kirkon runsaita rituaaleja pyhiinvaelluksineen ja juhlineen. Hänen mukaansa protestanttista uskonnollisuutta leimasivat intensiivinen emotionaalisuus ja Jumalan kosketuksen etsintä. Rutiineja kaihdettiin, ja työntekoa ja kamppailua arvostettiin. Älyllisyyttä ja tunteellisuutta ei pidetty toistensa vastakohtina, vaan molemmat kuuluivat hengellisyyteen.¹⁶ Olen elämäkertoja lukiessani kiinnittänyt huomiota siihen, miten nämä hengellisyyden eri ulottuvuudet näkyvät aineistossa.

Painettujen ruumissaarnejen kirjoittajat olivat oppineita, usein ulkomaillakin opiskelleita pappismiehiä, pääasiassa piispoja, rovasteja ja kirkkoherroja sekä teologian professoreja. Aineistoni on muodostunut kohdehenkilöiden mukaan, ja lähes kaikki ruumissaarnat ovat eri pappien kirjoittamia. Viipurin piispa Petrus Bångin, Turun piispa Johannes Gezelius nuoremman ja Pietarsaaren kirkkoherra Laurentius Preutzin kirjoittamia saarnoja on aineistossa kaksi, kaikilla muilla saarnoilla on eri kirjoittajat. Ruumissaarnejen kirjoittajat olivat koulutettuja ja kokeneita retoriikan osaajia, ja he rakensivat elämäkerran käyttäen hyödyksi niin genren konventioita ja aiempia malleja kuin perheenjäsenten ja muiden läheisten kuvauksia vainajan elämästä sekä dokumentteja, kuten kirkonkirjoja. He muovasivat yksilön elämäntalosta tarinan, joka välitti halutun sanoman.¹⁷ Ruumissaarnejen elämäkerrat tarjoavat saarnan kirjoittaneen papin käsityksen siitä, millaista kohdehenkilön arjessa toteutunut hengellisyys oli ja miten se ilmeni.

Elämäkerroissa oli kuitenkin huomattaviakin eroja, joihin vaikuttivat niin saarnaa kuuntelemassa ollut yleisö kuin vainajan elämäntaloku ja läheisten siitä kertomat yksityiskohdat. Mooren mukaan kirjoittaja saattoi ottaa kuvauksensa pohjaksi tietynlaisen malli-identiteetin ja tuoda lisäksi esille ”biografisia anekdootteja”, yksilöllisiä tapauksia ja tilanteita kohdehenkilön elämässä.¹⁸ Olen kiinnittänyt erityistä huomiota biografioiden yksilöllisiin kohtiin, ja luku etenee pääosin niiden analysoinnin kautta kaikkien tutkittavien elämäkertojen muodostaman kokonaisuuden kontekstissa. Luvussa keskitytään erityisesti siihen, millainen kuva papinrouvien arjen hengellisyydestä ruumissaarnoissa annettiin. Tila ei salli syventymistä yksittäisten saarnejen syntykontekstiin, mutta sekä kirjoittajan että yleisön rooli saarnan syntyprosessissa on tärkeää pitää mielessä ruumissaarnejen elämäkertoja analysoitaessa.

¹⁶ Ryrie 2013, 3–4.

¹⁷ Moore 2006, 52–56.

¹⁸ Moore 2006, 45, 48.

Ruumissaarnat eletyn uskonnon tutkimuksen aineistona

Eletty uskonto on tässä luvussa niin tutkimuskohde kuin lähestymistapa. Tutkimani ihmiset eivät käyttäneet eletyn uskonnon käsitettä, mutta he elivät uskonnollista vakaumustaan monin tavoin todeksi arjessaan. Eletyn uskonnon käsitteellä viitataan yleensä uskoon ja uskomiseen liittyviin käytäntöihin, kokemuksiin ja näkemyksiin sekä uskontoon sellaisena, kuin se toteutuu jokapäiväisessä elämässä.¹⁹ Eletyn uskonnon teoretikon *Robert A. Orsin* mukaan uskonto ilmenee ihmisten välisissä suhteissa ja arkisessa elämässä, josta sitä ei voi erottaa.²⁰ Myös keskiajan ja varhaismodernin ajan tutkimuksen yhteydessä eletyn uskonnon tutkimuksen metodologiaa kehittäneet *Sari Katajala-Peltomaa* ja *Raisa Maria Toivo* ovat korostaneet eletyn uskonnon sosiaalista ulottuvuutta, sillä usko kietoutui aikakaudella tiiviisti arkiseen elämään. Heidän mukaansa uskonto oli tapa osallistua yhteisön elämään ja osa sosiaalista vuorovaikutusta.²¹ Näkökulma sopii hyvin ruumissaarjien tulkintaan, sillä elämäkertoissa hengellisyyttä ei aina voi eikä ole syytäkään tiukasti erottaa esimerkiksi papinrouvien muusta arkisesta elämästä tai sosiaalisesta vuorovaikutuksesta. Hengellisyys kietoutui – niin ruumissaarjien kuvauksissa kuin eletyssä arjessa – erottamattomasti heidän sosiaalisiin rooleihinsa äiteinä, puolisoina ja kirkkoherran tai kappalaisen rouvina.

Eletyn uskonnon sosiaalista luonnetta ajatellen myös ruumissaarjien elämäkertojen synnyn ja vaikutuksen voi ymmärtää vuorovaikutteisena prosessina, osana kommunikaatiota, jossa normatiivista uskonnollisuutta määriteltiin ja siitä neuvoteltiin. Saarnan laatineen papin oli välttämätöntä keskustella vainajan omaisten kanssa päästäkseen perille tämän elämäkulusta. Vaikka tekstissä noudatettiin konventioita ja kuvauksia haettiin myös suoraan Raamatusta, kuvauksen tuli riittävässä määrin vastata perheen käsitystä vainajasta ja tämän elämästä. Elämäkerran oli oltava tunnistettava ja uskottava hautausseremoniassa läsnäolueille omaisille ja sukulaisille.²² Toisaalta painetut ruumissaarnat päättyivät lopulta lukijoiden käsiin. Ruumissaarnat olivat ylempien säätyjen parissa yleisesti luettua hengellistä kirjallisuutta, joten ne tavoittivat laajemman yleisön kuin vain hautauksessa paikalla olleet.²³ Toistuvasti kuultuina ja luettuina elämäkerrat tuottivat käsitystä siitä, millainen ihanteellinen kristillinen

¹⁹ Kupari & Vuola 2020, 10–11.

²⁰ Orsi 2002, xxxviii–xxxix.

²¹ Katajala-Peltomaa & Toivo 2021. Ks. myös McGuire 2008.

²² Moore 2006, 51.

²³ Moore 2006, 13.

elämä tietyn säädyn ja sukupuolen kohdalla oli. Ne vahvistivat kulttuurista skriptiä, normatiivista käsitystä siitä, miten tiettyjen kokemusten ja elämänvaiheiden kuului muotoutua.²⁴ Ne paitsi ohjasivat ihmisten odotuksia elämänselulleen, myös antoivat esimerkkejä toiminnasta kriittisissä elämänvaiheissa, kuten synnytyksen tai kuoleman lähestyessä. Papinrouvien itsensäkin mainitaan lukeneen ruumissaarvoja.²⁵

Eletyn uskonnon tutkimusperinteen yhtenä haasteena on pidetty sitä, että kirkon oppi, teologia ja uskonnollisten instituutioiden piirissä tapahtuva ”virallinen” uskonnonharjoitus helposti unohdetaan.²⁶ Ruumissaarna-aineistolla päästään kuitenkin käsiksi papiston normatiiviseksi määrittämään uskonnonharjoitukseen. Ruumissaarnoissa kuvataan yksilöiden elämässä toteutunutta hengellistä elämää siinä määrin, kun kuvatut käytännöt sopivat hyväksyttävään tai ihanteelliseen käsitykseen arjen uskonnollisuudesta. Elämäkertojen kautta voi tarkastella sitä, millaisia elementtejä ja käytäntöjä tähän normatiiviseen arjen hengellisyyteen sisältyi. Eletyn uskonnon lähestymistapaan on kuulunut myös huomion kiinnittäminen sukupuoleen, tunteisiin ja kehoon.²⁷ Sukupuoli ja sääty määrittivät merkittävästi sitä, mitkä asiat elämäkerrassa korostuivat. Naisten on katsottu sopineen erityisen hyvin ruumissaarnagenren kohdehenkilöiksi, sillä naisten palveleva ja alistainen rooli muistuttaa siitä, miten pyhimyksiä kuvattiin esimerkiksi keskiaikaisissa hagiografioissa ja exemptoissa. *Barbro Bergnerin* mukaan naisten tehtävälle palvella toisia annettiin uskonnollinen merkitys.²⁸ Elämäkertojen lähiluvun kautta on kuitenkin mahdollista saada tietoa paitsi ihanteista, myös konkreettisista materiaalisista ja kehollisista käytänteistä 1600-luvun naisten elämässä. Ruumissaarvojen elämäkertojen tutkimus antaa myös uutta tietoa pappien vaimoista, jotka ovat pitkälti jääneet tutkimukselliseen katveeseen, ja heidän roolistaan esimerkiksi kotitaloutensa hengellisessä elämässä.

Kristillisestä kasvatuksesta itsenäiseen hengelliseen elämään

Ruumissaarvojen elämäkerrat noudattavat elämänvaiheiden vakiintunutta käsittelyjärjestystä ja etenevät kronologisesti syntymästä kuolemaan. Kasteen mainitseminen elämäkerran alussa oli tärkeää, koska kaste liitti yksilön kristilliseen yhteisöön ja oli pelastumisen edellytys.

²⁴ Kulttuurisen skriptin käsitteestä ja sen käytöstä eletyn uskonnon ja kokemusten tutkimuksessa ks. Katajala-Peltomaa & Toivo 2022, 15–17.

²⁵ Bexell 2015, 16.

²⁶ Ammerman 2016, 9.

²⁷ Esim. Toivo 2022.

²⁸ Bergner 1997, 82.

Tämän jälkeen elämäkertojen kirjoittajat kertoivat kohdehenkilön lapsuudesta ja opinnoista.²⁹ Papinrouvien ruumissaarjien elämäkerroista käy ilmi, että hengelliselle elämälle luotiin pohja jo varhaislapsuudessa. Säätyläisperheiden tyttöjen kristillinen kasvatusta alkoi jo pienenä. *Barbro Bergnerin* mukaan opetus saatettiin aloittaa ulkoluvulla jo lapsen ollessa 2-vuotias.³⁰ Sipoon kirkkoherra Johan König kertoo aiemman saman paikkakunnan kirkkoherran Lars Pampineuksen puolison Agneta Bröijerin elämäkerrassa, että tämä oppi lapsena lukemaan kirjaa (*läsa i Book*) ja ymmärtämään katekismuksen pääkappaleet. Agnetan isä toimi rykmentinkirjurina ja postimestarina Viipurissa.³¹ Jakob Falander puolestaan kertoo, miten Maria Buurman, kirkkoherran tytär Bygdeåsta, sittemmin Vöyrin kirkkoherran Martinus Galluksen vaimo, opetettiin lukemaan, jotta hän voisi paitsi opetella katekismuksesta kristinuskon perusteita, myös lukea itse Raamattua.³² Sisäluvun oppiminen mainitaan erikseen useimmissa ruumissaarjissa, joten niiden perusteella voidaan olettaa, että useimmat pappien vaimot osasivat lukea.³³

Aineistoni papinrouvat olivat lähtöisin pappis-, porvaris-, aatelis- ja virkamiesperheistä. Opetuksen sisällössä ei vaikuta olleen suuria eroja pappis- ja muiden säätyläisperheiden välillä, mutta joidenkin pappisperheiden tytärien ruumissaarjissa kristillistä kasvatusta kuvaillaan tarkemmin. Piispa Johannes Gezelius vanhemman puolison, liivinmaalaisyntyisen Gertrud Gutheimin (myöh. Gutheim Gezelius) kristillinen kasvatusta saattoi olla tavallista perusteellisempää, sillä hänen isänsä oli kuninkaan hovisaarnaaja Petrus Gutheim. Toisaalta saarnan kirjoittaja Enevaldus Svenonius, Turun tuomiorovasti ja ensimmäinen teologian professori Turun Akatemiassa, saattoi haluta nostaa sitä esille aviomiehen aseman takia.³⁴ Svenonius kertoo, että vanhemmat opettivat pienelle tyttärelleen aluksi rukouksia, hengellisiä loruja ja sananlaskuja, mistä iän karttuessa siirryttiin katekismuksen opetteluun ja ymmärtämiseen. Tyttärensä kasvaessa vanhemmat kiinnittivät huomiota paitsi tämän hurskauteen, myös nopeaan älyyn, ja Gertrud oppikin nopeasti taidot,

²⁹ Rimpiläinen 1973, 100; Moore 2006, 63–67.

³⁰ Bergner 1997, 86. Ks. myös Stenberg 1998, 131–132.

³¹ König 1694 (Agneta Bröijer). Ruumissaarjissa esiintyvien pappien vaimojen henkilö- ja perhetietojen varmentamiseen on käytetty julkaistuja matrikkeleita (Kotivuori 2005; Akiander & Voipio 2008; Väänänen 2011).

³² Falander 1704 (Maria Buurman).

³³ Katekismuksen pääkappaleiden osaamista vaadittiin kaikilta, mutta ne opittiin yleensä lukemaan ulkoa. Sisäluvun taito oli harvinaisempi. Katekismuksen opetuksesta ks. esim. Laine & Laine 2010.

³⁴ Svenoniuksesta ks. Pitkäranta 2000.

joita hänen asemassaan olevalta neidolta odotettiin.³⁵ Svenoniuksen mukaan vanhemmat rakastivat Gertrudia paljon tämän osoittaman jumalanpelon ja hyveellisyyden johdosta.³⁶ Sama maininta toistettiin useissa muissa ruumissaarnoissa.³⁷ Hengellisyys oli siis sidoksissa paitsi kasvatukseen, myös lasten ja vanhempien väliseen tunnesuhteeseen. Kasvavan lapsen henkilökohtaista suhdetta Jumalaan korostetaan erityisesti silloin, kun tämä menetti varhain vanhempansa. Abraham Juslenius kertoo, kuinka Rymättylän kirkkoherran Abraham Thuroniuksen vaimo Catharina Arenbeck menetti molemmat vanhempansa jo pienenä, ja oppi tämän johdosta turvaamaan ainoastaan Jumalaan. Äidinäiti otti kuitenkin Catharinan sisaruksineen hoiviinsa ja hänen kerrotaan huolehtineen heistä kuin omista lapsistaan.³⁸

Säätyläisperheiden tyttärien tuli jo nuorena oppia ottamaan vastuuta ja huolehtimaan kotitaloudesta. Moni avioitui jo teini-ikäisenä, ja kirkkoherran tai kappalaisen vastaviihtyn vaimon tuli kyetä hoitamaan kotitaloutta sekä ohjaamaan palvelusväkeä. Avioituttuaan ja siirryttyään oman kotitaloutensa emänniksi papinrouvilla oli keskeinen rooli paitsi kotitalouden hoidossa ja hallinnassa, myös talon sisäisen hartauselämän toteuttamisessa. Elämäkerroissa mainitaan, että pappien vaimot pitivät rukous- ja hartaushetkiä lapsilleen ja palvelusväelleen. Esimerkiksi Gertrud Gutheim Gezelius aloitti jokaisen aamun lukemalla kiitoksia ja rukouksia rukous- ja virsikirjoistaan ja piti aamuisin ja iltaisin virsilaulu- ja rukoushetkiä lapsilleen ja palvelusväelleen.³⁹ Hän laati itsekin rukouksia ja hengellisiä lauluja. Lisäksi Svenonius mainitsee, että hän muisti kokonaisia saarnoja tekstinkappaleineen ja sisältöineen ulkoa ja kertasi niitä yhdessä lastensa kanssa.⁴⁰

Ruumissaarnejien elämäkerroissa kerrottiin yksilön osallistumisesta säännölliseen jumalanpalveluselämään todisteena siitä, että tämä oli elänyt kristillistä elämää. Ahkera ja säännöllinen kirkossa ja ehtoollisella käynti mainitaan käytännössä aina papinrouvien elämäkerroissa. Seurakuntalaiset saatettiin ruumissaarnan elämäkerrassa kutsua retorisesti todistajiksi siitä, että vainajan uskonelämä oli ollut mallikelpoista. Juslenius toteaa Catharina Arenbeckistä, ettei tämän elämää tarvinnut kaunistella turhilla korulauseilla, vaan jokainen, joka oli vähänkään ollut tekemisissä tämän kanssa, saattoi todistaa tämän

³⁵ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius).

³⁶ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius).

³⁷ Esim. König 1694 (Agneta Bröijer).

³⁸ Juslenius 1697 (Catharina Arenbeck).

³⁹ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius); ks. myös Czaika 2016, 260.

⁴⁰ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius).

teeskentelemättömästä jumalisuudesta niin kotona kuin kirkossakin.⁴¹ Todellisesta kristillisyydestä todisti myös muita ihmisiä kohtaan osoitettu hyväntahtoisuus, jonka esimerkiksi Johannes Gezelius nuorempi kertoi Anna Christina Bankin ruumissaarnassa kumpuavan tämän rakkaudesta Jumalaan, Jumalan sanaan ja armonvälineisiin. Myös tässä yhteydessä mainitaan teeskentelemättömyys.⁴² Uskon ja siihen kiinteästi liittyvän lähimmäisenrakkauden tuli olla aitoa. Myös kirkossa tuli käydä oikeasta syystä, kuten Olaus Bratt kertoi Pietarsaaren kirkkoherran vaimon Maria Eosandran käyneen: vain rukoilemassa Jumalaa ja kuulemassa tämän lohdullista Sanaa, ei suinkaan kuuntelemassa uusimpia juoruja tai esittelemässä pukuaan naapureille.⁴³ Kirkossakäynti oli tärkeä sosiaalinen tapahtuma ja antoi mahdollisuuden monenlaiseen kanssakäymiseen, joten Bratt katsoi tarpeelliseksi muistuttaa keskittymisestä itse päätarkoitukseen.

Sunnuntai pyhitettiin jumalanpalvelukselle ja hartaudentarjoitukselle, ja ainakin osa papinrouvista paastosi suurimman osan päivästä. Josef Kolckenius kertoo, että vaikka Urjalan kappalaisen Henrik Malmin vaimon Catharina Barckin oli kuljettava pitkä kirkkomatka, tämä ei koskaan syönyt mitään ennen kuin oli palannut kotiin.⁴⁴ Paastoaminen sunnuntaina laskettiin myös Gertrud Gutheim Gezeliuksen ansioksi: tämä pyhitti päivän jumalanpalvelukselle ja söi vasta illalla. Svenonius korostaa, että tämä tapahtui ilman hurskastelua tai taikauskoo.⁴⁵ Mahdollisesti paastoaminen saatettiin helposti ymmärtää uskonnollisten ansioiden keräämiseksi, mikä muistutti katolisuudesta, joten tämä oli tuotava esille. Elämäkertojen yksittäisistä maininnoista voi havaita niin kehollisuuden kuin tunteellisuuden merkityksen osana uskonelämää. Turun piispa Johannes Gezelius vanhempi kuvasi Närpiön kirkkoherran ja lääninrovastin Elias Holmiuksen saksalaissyntyisen puolison Anna Reichenbachin ruumissaarnan elämäkerrassa tämän kaipuuta päästä kirkkoon, vaikka tämä heikkona ja sairaana tuskin jaksoi kävellä, eikä polvistuttuaan pystynyt nostamaan itseään takaisin kirkonpenkkiin.⁴⁶ Svenonius kertoo Gertrud Gutheim Gezeliuksen käyneen ehtoollisella hartaalla mielellä katuen ja itkien syntejään katkerasti. Svenoniuksen mukaan hän koki ehtoollisessa yhteyden vapahtajaansa, mikä vahvisti hänen uskoaan ja

⁴¹ Juslenius 1697 (Catharina Arenbeck).

⁴² Gezelius nuor. 1697 (Anna Christina Bank).

⁴³ Bratt 1682 (Maria Eosandra).

⁴⁴ Kolckenius 1698 (Catharina Bark).

⁴⁵ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius).

⁴⁶ Gezelius vanh. 1668 (Anna Reichenbach).

kuuliaisuuttaan.⁴⁷ *Alec Ryrien* mukaan oman syntisyyden katuminen ja sen vuoksi itkeminen kuului intensiiviseen tunteellisuuteen, joka oli tavoiteltava osa protestanttista uskonelämää.⁴⁸ Henkilökohtainen uskonnollinen tunnekokemus nousee esille osassa elämäkerroista, mikä saattaa kertoa pietismin ihanteiden vaikutuksesta. Pietismi oli protestanttinen uudistusliike, joka syntyi 1600-luvulla Saksassa ja korosti uskonelämän yksilöllisyyttä sekä uskonnollista kokemusta.⁴⁹ Esimerkiksi virsirunoudessa se näkyi korostuneena tunteellisuutena 1700-luvun alkupuolelta lähtien.⁵⁰

Rukoukset ja virsilaulu kuuluivat jokapäiväiseen hartaudenharjoitukseen. Rukous näyttäytyy emotionaalisesti vakavampana toimintana, kun taas virsien laulamisen mainitaan tuottaneen lohtua ja iloa. Gezelius vanhempi kertoo Anna Reichenbachin olleen rukouksissaan ”palava ja vakava”. Reichenbach huolehti, että talon palvelusväki lankesi polvilleen rukoilemaan aamuin ja illoin, ja teki niin itsekin.⁵¹ Säännöllisyyteen sitoutuminen tuodaan esille jumalanpalveluselämän tavoin myös rukouksen yhteydessä. Jakob Falander kertoo, ettei Maria Buurman laiminlyönyt aamu- ja iltarukouksiaan.⁵² Olaus Brattin mukaan Maria Eosandra kiitti ja rukoili Jumalaa polvillaan joka aamu ja ilta.⁵³ *Ryrien* mukaan polvistuminen, joka oli fyysisesti raskasta, muodosti osan hengellisestä kokemuksesta ja lisäksi symboloi nöyryyttä ja alistumista.⁵⁴

Jatkuva syntisyyden pohdinta ja katuminen saattoi johtaa ahdistukseen ja huoleen sielun pelastumisesta. Johannes Gezelius nuorempi ei kuvauksessaan Anna Walstenian elämästä voinut peitellä tämän raskasmielisyyttä, vaikka negatiivisia asioita pyrittiin olemaan ottamatta esille ruumissaarnoissa. Walsteniaa olivat jo 14-vuotiaasta lähtien vaivanneet raskaat ja alakuloiset ajatukset, ja hänen kuultiin usein niin valittavan pienempiä maallisia huolia kuin surevan syntejään. Erityisesti hän pohti, minne hänen sielunsa kuoleman jälkeen päätyisi. Gezelius liitti surumielisyyden myös ruumiillisiin vaivoihin ja kertoi, että Walstenia oli välillä paremmassa, välillä heikommassa kunnossa niin ruumiiltaan kuin mieleltään. Gezelius painotti kuitenkin, ettei Walstenian tuntema surumielisyyys ollut pakanallista, vaan pyhää

⁴⁷ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius).

⁴⁸ Ryrie 2013, 187–195.

⁴⁹ Wallman 1997, 11, 21.

⁵⁰ Bastman 2017, 3.

⁵¹ Gezelius (vanh.) 1668 (Anna Reichenbach).

⁵² Falander 1704 (Maria Buurman).

⁵³ Bratt 1682 (Maria Eosandra).

⁵⁴ Ryrie 2013, 173–177.

surua, sillä se liittyi syntien katumiseen, eikä Walstenia koskaan epäillyt Jumalan apua ja huolenpitoa.⁵⁵ Epätoivo, joka ymmärrettiin epäilyksenä Jumalan armoa kohtaan, oli yksi kuolemansynneistä.⁵⁶ Siksi tämän epäilyksen poissaoloa oli ruumissaarnassa luonnollisesti korostettava. Vaivoistaan huolimatta Walstenia eli 71-vuotiaaksi, korkeimpaan ikään tässä tutkituista papinrouvista.

Oppineisuus ja lukeneisuus osana hengellistä elämää nousee piispan vaimon Gertrud Gutheim Gezeliuksen ruumissaarnassa esille suuremmassa määrin kuin useimmissa muissa pappien vaimojen ruumissaarnoissa. Svenonius kertoo, että Gutheim Gezelius luki ”suurella halulla ja ahkeruudella” paitsi Raamattua, myös muita ruotsin- ja saksankielisiä hengellisiä kirjoja. Kaksi vuotta ennen kuolemaansa Gutheim Gezelius alkoi kääntää saksasta teosta, joka käsitteli Jeesuksen kärsimyshistoriaa, itselleen erityisen rakasta aihetta. Hän luki ahkerasti rukouskirjoja ja sai erityistä iloa Jumalan ylistämisestä laulamalla virsiä, joista ”parhaat ja enimmät” hän oli opetellut ulkoa.⁵⁷ Myös kappalaisen vaimo Catharina Barck luki rukouskirjoja ja muita hengellisiä kirjoja. Josef Kolckenius kertoo, että Barck pohdiskeli kirkossa kuolemaansa ja kotiin tultuaan pyysi mieheltään selitystä asioihin, joita ei ollut ymmärtänyt.⁵⁸

Joidenkin papinrouvien elämäkerroissa mainitaan psalmeja tai muita raamatunkohtia, joita he ovat toistelleet eläessään tai kuolinvuoteella. Nämä maininnat antavat kuvan siitä, että Raamatusta, erityisesti psalmeista, valittiin itselle tärkeitä kohtia, joiden koettiin tuovan lohtua tai antavan voimia jokapäiväisessä elämässä tai kuoleman lähestyessä. Johannes Gezelius nuoremman mukaan Turun tuomiokirkkoseurakunnan kappalaisen Joakim Festingin puoliso Anna Christina Bank toisteli eläessään erityisesti psalmin 73 jakeita 25 ja 26: ”När iagh hafwer tigh HERre så frågar iagh effter Himmel och Jord intet. Om migh än Kropp och Siäl försmächtade / så ästu doch altijd mitt hiertans Tröst och min Deel.”⁵⁹ Itselle tärkeiden virsien ja psalmien valinnat toivat ehkä jumalanpalvelusten ja kotihartauksien yhteisöllisen uskonnonharjoituksen rinnalle henkilökohtaisen ulottuvuuden.

⁵⁵ Gezelius (nuor.) 1706 (Anna Walstenia).

⁵⁶ Miettinen 2015, 99–100.

⁵⁷ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius).

⁵⁸ Kolckenius 1698 (Catharina Barck).

⁵⁹ Suomalaisessa raamatunkäännöksessä 1642: ”Cuin sinä ainoastans minulla olisit/ nijn en minä ensingän sijtte taiwasta eli maasta tottelis. Waicka wielä minun ruumin ja sielun waipuis/ nijn sinä Jumala cuitengin olet aina minun sydämeni uscallus/ ja minun osan.” https://www.finbible.fi/Biblia1642/VT/psalmit61_801.htm

Kuolemaan valmistautuminen osana hengellistä elämää

Alec Ryrien mukaan protestantin elämä oli jatkuvaa valmistautumista kuolemaan.⁶⁰

Kuolemaan valmistautumisen merkitys jo nuorella iällä osana hengellistä elämää heijastuu myös papinrouvien elämäkerroista. Juslenius kuvaa osana Catharina Arenbeckin kristillisiä hyveitä, kuinka hän hyvästä terveydestään huolimatta aina valmistautui kuolemaansa puhuen siitä usein ja neuvoen miestään siinä, kuinka lapsia tulisi kasvattaa ja kotitaloutta hoitaa hänen kuoltuaan. Kun hänen viimeinen raskautensa eteni aiemmasta poikkeavasti ja hän huomasi tulevansa yhä heikommaksi, Arenbeck kantoi huolta erityisesti lasten kasvatuksesta ja lauloi päivittäin virttä ”Rätt hiärtelig iag länftar efter en Salig änd”. Catharina Arenbeck kuoli 31-vuotiaana lapsivuoteeseen ja haudattiin yhdessä neliviikkoiseksi eläneen tyttärensä kanssa.⁶¹

Ruumissaarjien kuvauksissa kuolemasta oli yksilöllisiä piirteitä, sillä ne seurasivat todellisia, omaisten muistelemia tapahtumia. Samalla ne sisältävät useita lähes aina toistuvia elementtejä, jotka vahvistivat tilannetta normittavaa skriptiä. Vaikka sairauden tai synnytyksen ja kuoleman olosuhteet olivat yksilölliset, tilanteeseen kuului rituaalisuus ja tietyn käsikirjoituksen noudattaminen. Silti äkkikuolemakaan ei ollut teologisesti ongelmallinen, koska hyvä kristitty oli valmistautunut kuolemaansa koko elämänsä ajan.⁶² Elämäkertojen mukaan kuoleman lähestyminen tunnistettiin yleensä hyvissä ajoin, usein jo päiviä tai viikkoja ennen kuolemaa. Joissakin elämäkerroissa tuodaan esille myös, että henkilö oli vielä paremmin voidessaan alkanut uskoa lähestyvään kuolemaansa aivan kuin olisi saanut jumalallisen ilmestyksen.⁶³ Papisto siis hyväksyi ajatuksen siitä, että Jumala saattoi ilmoittaa suunnitelmistaan etukäteen kuoleville.

Hyvään kuolemaan kuuluivat sairauden tai vaivan hyväksyminen, oman kuolevaisuuden tunnustaminen, syntien tunnustus ja ehtoollisen nauttiminen.⁶⁴ Papinrouvat eivät tunnustaneet syntejään omalle aviomiehelleen, vaan synnintunnustusta kuolemaan ja ehtoollista jakamaan

⁶⁰ Ryrie 2013, 460.

⁶¹ Juslenius 1697 (Catharina Arenbeck).

⁶² Czaika 2017, 145, 147–148, 159.

⁶³ Gezelius 1697 (Anna Christina Bank).

⁶⁴ Czaika 2017, 145. Ks. myös Stenberg 1998, 153. Norminmukaisesta tunnekokemuksesta kuolinvuoteella luterilaisessa kontekstissa ks. Karant-Nunn 2010, 195–202.

kutsuttiin toinen paikkakunnan tai lähiseudun pappi. Joissain tapauksissa sama pappi toimitti myöhemmin hautauksen ja piti ruumissaarnan.⁶⁵ Kuoleva itse ja hänen läheisensä lukivat lohduttavia raamatuntekstejä ja rukouksia. Voimien vähentyessäkään kuoleva ei ollut passiivinen, vaan osoitti huokauksilla liittyvänsä toisten sanoihin. Rukoukseen kuuluva ele, käsien liittäminen yhteen ja nostaminen kohti taivasta, oli niin tärkeä, että Maria Buurman, joka ei pystynyt itse tekemään elettä, pyysi toisia liittämään hänen kätensä yhteen ja nostamaan ne ylös.⁶⁶ Kääntyminen maallisten asioiden järjestämisestä kohti jumalallista sfääriä kuului kuoleman tyypilliseen kuvaukseen ruumissaarnoissa. Lopun lähestyessä suuntauduttiin iäisyteen useimmiten siteeraamalla psalmia 31:6 tai Luukkaan evankeliumin kohtaa 23:46 ”Isä, sinun käsiisi minä uskon henkeni”.⁶⁷ Sielun antaminen Jumalan tai Jeesuksen käsiin oli viimeiseksi kuvattu lausahdus, johon Jeesuksen kuoleman tapahtumat antoivat mallin – ei vain miehille, vaan myös naisille. Kuoleman hetki kuvattiin helpotuksena ja pääsemisenä pois maailman tuskista tai kuin rauhallisena nukahtamisena. Samoin oli kuvattu myös Lutherin kuolema, joten kyse oli tyypillisestä normatiivisesta skriptistä luterilaisessa kontekstissa.⁶⁸

Ruumissaarna-aineistoni naiset kuolivat synnytykseen tai raskauden komplikaatioihin 29–37 ikävuoden välillä tai sairauteen 28–71 vuoden iässä. Huolellinen valmistautuminen kuolemaan käy ilmi kuolinvuoteen tapahtumien kuvauksesta. Monet olivat todennäköisesti jo aiemmin valinneet psalmeja ja muita raamatuntekstejä viimeisiin hetkiin. Sopivia tekstejä saatettiin suunnitella myös hautajaisiin. Svenonius mainitsee, että Gertrud Gutheim Gezelius valitsi itse ruumissaarnassa käsitellyn tekstin Paavalin toisesta kirjeestä Timoteukselle (2. Tim. 4: 6–8). Hän ei siis jättänyt valintaa miehensä tehtäväksi, vaikka tämä oli piispa, vaan halusi ottaa itse vastuun tekstin valinnasta. Valinta on melko yllättävä, sillä raamatunkohta ei niinkään tarjoa lohdutusta jälkeenjääneille kuin reflektoi mennyttä elämää ja korostaa onnistumista maanpäällisessä uskonkilvoittelussa, joka palkittaisiin kuoleman jälkeen:

Ty iagh offras nu / och tijden tilstundar / at iagh skal skiljas hädan. Jagh hafwer kämpat en godh Kamp / iagh hafwer fulbordat Loppet / iagh hafwer hållit Troona; här effter är migh förwarat

⁶⁵ Carstenius 1670 (Anna Hornichs).

⁶⁶ Falander 1704 (Maria Buurman). Käsien nostamisesta ylös rukousasentona ks. Ryrie 2013, 178–180.

⁶⁷ Czaika 2017, 145.

⁶⁸ Räisänen-Schröder 2014, 373.

Rätfärdighetenes Krona / hwilka HERren migh gifwa skal på then Dagen / then rättferdige
Domaren: men icke migh allenast / vthan och allom them / som älska hans Vppenbarelse.⁶⁹

Teksti poikkeaa aikakauden saarna- ja ruumissaarnatekstien valtavirrasta myös siinä, että ne valittiin useammin Vanhasta kuin Uudesta Testamentista.⁷⁰ Todennäköisesti se kuitenkin kuului ruumissaarnoissa käytettävien tekstien yleisesti tunnettuun valikoimaan, sillä samaa raamatunkohtaa käytettiin esimerkiksi toisen polven luterilaisteologi Ludwig Rabusia käsittelevässä ruumissaarnassa, jota Päivi Räisänen-Schröder on analysoinut. Rabusin ruumissaarnassa teksti yhdistyi korostuneen maskuliinisiin mielikuviin sotilaasta ja taistelusta, mikä tekee piispan rouvan valinnasta entistäkin mielenkiintoisemman.⁷¹ Teksti korostaa henkilöä itseään ja tämän hengellistä kilvoittelua eikä vastaa yleisiä käsityksiä 1600-luvun naisten nöyrästä ja alisteisesta roolista.

Lapsivuoteeseen menehtyneen Catharina Barckin suomenkielisessä elämäkerrassa raskausajan ja viimeisten päivien tapahtumia kuvataan yksityiskohtaisesti.⁷² Saarnan kirjoittanut Akaan kappalainen Josef Kolckenius kertoo, kuinka Catharina oli ymmärtänyt jo raskausaikana ”jongun ilmoituxen cautta”, ettei kaikki ollut kunnossa. Helmikuun alussa hän aikoi mennä kirkkoon kynttilänpäivän jumalanpalvelukseen, mutta tunsu jo hieman viipyneen synnytyksen käynnistymisen olevan lähellä, joten hän ei enää uskaltanut lähteä pitkälle kirkkomatkalle. Sen sijaan hän hyvästeli ja siunasi miehensä tämän lähtiessä portilla, kuten oli tottunut tekemään, mutta tällä kertaa itkien. Miehen palatessa kotiin kirkosta Catharina oli yhä jalkeilla. Hänen edessään pöydällä oli kirja, ”Buntingin tractati: JEsuxen lapsudesta”, ja siitä avattuna kohta synnyttäneiden äitien puhdistuksesta, jota Catharina oli lukenut aamurukoustensa jälkeen. Mainittu teos oli todennäköisesti Heinrich Buntingin (1545–1606) teos *Harmonia evangelistarum* ja sen Jeesuksen lapsuutta ja kasvua käsittelevä osa. Teoksen Hans Pāwelsson Lowin laatima ruotsinkielinen käännös painettiin Tukholmassa vuonna 1617.⁷³ Se, että Catharinan mainittiin lukeneen kirjaa juuri tästä kohdasta, osoittaa, että hengellisestä kirjallisuudesta haettiin lohtua tai tukea omassa elämässä ajankohtaisiin

⁶⁹ Svenonius 1683 (Gertrud Gutheim Gezelius). Suomenkielisessä vuoden 1642 raamatunkäännöksessä: ”Sillä minä jo uhratan/ ja minun pääsemiseni aica lähesty. Minä olen hyvän kilwoituxen kilwoitellut/ juoxun päättänyt ja uscon pitänyt. Tästedes on minulle tallelle pandu wanhurscauden Cruunu/ jonga Herra wanhurscas Duomari sinä päiwänä minulle anda: ei ainoastans minulle/ waan caikille jotca hänen ilmestystäns racastawat.”
http://www.finbible.fi/Biblia1642/UT/2timoteus_4.htm

⁷⁰ Rimpiläinen 1973, 90–91.

⁷¹ Räisänen-Schröder 2014, 374.

⁷² Kolckenius 1698.

⁷³ Henrik-tietokannan mukaan teos mainitaan viidessä Suomesta säilyneessä perukirjassa.

tapahtumiin. Muuta erilaisiin elämäntilanteisiin liittyvää kirjallisuutta ei ollut 1600-luvun suomalaisten seurakuntien pappien vaimojen saatavilla, joten asioista luettiin ja ne myös todennäköisesti koettiin pitkälti hengellisessä kontekstissa.

Kaikki papinrouvat eivät tunteneet hengellistä kirjallisuutta yhtä hyvin ja pystyneet käyttämään sitä näin monipuolisesti. Vain 28-vuotiaana kuumetautiin (*bränsiuka*) menehtynyt Tukholman suomalaisen seurakunnan kirkkoherran vaimo Valborg Thuronia lausui kuolinvuoteellaan aamurukouksensa, Isä meidän -rukouksen sekä Herran siunauksen, ja lopuksi lausui jättävänsä henkensä Jeesuksen käsiin.⁷⁴ Valborg sovelsi siis tilaisuuteen yleisimmin tunnettuja, katekismuksesta opittuja rukouksia ja raamatunlauseita. Tämän jälkeen hänen miehensä sisar luki hänelle Raamattua ja pyysi Valborgia toistamaan tekstiä perässään, mutta vähäisillä voimillaan tämä kykeni ainoastaan nostamaan kätensä kohti taivasta osoittaakseen halunsa liittyä sanoihin.⁷⁵

Äidin ja puolison rooliin kietoutuva hengellisyys

Luterilaisessa kulttuurissa uskonnollisuus ei ollut ainoastaan aktiivista hartaudenharjoitusta, vaan se ulottui elämän eri osa-alueille, esimerkiksi perhe-elämään. Lutherin opetuksen mukaan ihminen toteutti uskonnollista kutsumustaan maailmassa siinä asemassa, johon oli syntynyt. Naisille kutsumus tarkoitti käytännössä äidin ja vaimon roolia.⁷⁶ Papinrouvat olivat ruumissaarjien elämäkerroissa miehiään syvästi rakastavia ja näiden tarpeista huolehtivia vaimoja, jotka hoitivat kotitaloutta ahkerasti. Omat murheensa he piilottivat, mutta miehensä huolia kevensivät kuuntelemalla.

Ruumissaarjien elämäkerroissa avioliiton sopuisuutta ja liitossa vallinnutta rakkautta painotettiin niin naisten kuin miestenkin kohdalla. Pappien ja heidän puolisojensa avioliitot kuvattiin sopuisiksi ja rakkaudentäyteisiksi. Laurentius Preutz ylisti Margareta Knutsdotterin eläneen miehensä kanssa jopa ”enkelten elämää” viitaten tällä siihen, miten paljon he rakastivat toisiaan.⁷⁷ Erityisesti varsinaisessa saarnaosassa, mutta joskus myös elämäkerrassa, vaimoa verrattiin johonkin Raamatun uskollisista vaimoista. Preutz vertasi Margaretaa

⁷⁴ Agricola 1665 (Valborg Thuronia).

⁷⁵ Agricola 1665 (Valborg Thuronia).

⁷⁶ Aalto 1991.

⁷⁷ Preutz 1668 (Margareta Knutsdotter).

Jaakobin vaimoon Raakeliin, mihin antoi osaltaan kimmokkeen se, että tämänkin puolison nimi oli Jaakob. Raamatun Jaakob pystytti vaimolleen patsaan tämän kuoltua, mikä antoi konkreettisen mallin siitä, miten suuressa arvossa mies saattoi pitää vaimoaan.⁷⁸ Preutz ylistää Knutsdotterin ja tämän leskeksi jääneen toisen aviomiehen suhteessa vallinnutta rakkautta selkeästi enemmän kuin rakkautta ensimmäisessä avioliitossa, vaikka tämäkin tuki tulee mainituksi. Ruumissaarnan pääasiallinen yleisö oli puoliso ja perhe, ja yksi ruumissaarnan keskeinen tarkoitus oli vainajan omaisten kunnioittaminen.⁷⁹ Luther korotti avioliiton luostarielämän sijaan korkeimmaksi elämänmuodoksi. Aviopuolisoiden välinen rakkaus oli paitsi normi ja ihanne, myös puolisoiden velvollisuus toisiaan kohtaan. Rakkautta ilmaistiin käytöksellä ja huolenpidolla. Rakastava käytös oli erityisesti miesten velvollisuus, kun taas naisten ajateltiin osoittavan rakkauttaan tottelevaisuudella miestä kohtaan.⁸⁰ Kirkkoherran ja hänen puolisonsa välisen tunnesiteen kuvaaminen elämäkerrassa liittyi pappisperheen asemaan esimerkin näyttäjänä muille. Korostamalla toisessa avioliitossa vallinnutta rakkautta Preutz toi esille ihanteellisen tunteiden harmonian leskeksi jääneen rovasti Brenneruksen perheessä antaen näin avioelämän mallin kuulijoille ja osoittaen samalla kunnioitusta esimiehelleen.

Pappien vaimojen ruumissaarnoissa kuolinvuoteen rituaaleihin kuuluivat myös huolenpito jälkeenjäävistä sekä aviopuolison ja muiden läheisten hellä hyvästely. Ruumissaarnoissa avioliiton ja aviorakkauden kuvaus saa tavallisesti enemmän tilaa kuin äidin ja lasten välisen suhteen kuvaaminen. Pienten lasten surua ja menetystä korostetaan erityisesti silloin, kun vielä nuori äiti kuoli lapsivuoteeseen. Catharina Arenbeckin elämäkerrassa jopa mainitaan, että lapset kaipasivat ja surivat äitiään enemmän kuin heidän iässänsä oli tavallista.⁸¹ Myös äidin huolta lapsista kuvataan erityisesti niissä ruumissaarnoissa, joissa lapsivuoteeseen menehtyvä äiti jätti jälkeensä pieniä lapsia. Äidin kärsimys synnytystuskissa oli usein varsinaisen saarnan aihe, mutta myös personalioissa lapsivuodekuolemaa kuvataan seikkaperäisesti. Esimerkiksi Jacob Flachsenius kertoi suomenkielisessä ruumissaarnassaan Uskelan kirkkoherran Jakob Collinuksen vaimon Catharina Hacksin lausuneen miehelleen lopun lähestyessä:

⁷⁸ Preutz 1668 (Margareta Knutsdotter).

⁷⁹ Moore 2006, 31.

⁸⁰ Barclay 2013, 102–106; Kietäväinen-Sirén 2015, 57–61; Mikkola 2017, 197–198, 231.

⁸¹ Juslenius 1697 (Catharina Arenbeck).

”- - mee olisimme vielä mielelläm Mailmas yhdes ollut / edes meidän pienden lasten tähden / että mee olisim ynnä nee tainnet ylöscaswatta Jumalan pelgos; waan eij se nyt tapahtu / sillä minä tunnen jo aina tulewani heikommaxi; Jumala Lapsista murheen pitäkön!”⁸²

Catharina suri sitä, että joutui jättämään miehensä ja pienet lapsensa, minkä Flachsenius kuvasi murheeksi erityisesti siitä, ettei tämä voinut huolehtia lasten kasvattamisesta jumalanpelkoon yhdessä miehensä kanssa. Tilanteeseen liittyi varmasti muutakin surua ja huolta lapsista, mutta äidin rooli lasten hengellisessä kasvatuksessa nousee esille muissakin ruumissaarnoissa. Äiti oli yleensä vastuussa lasten varhaisesta opetuksesta.⁸³ Suuri osa isien ajasta kului viranhoitoon ja töihin kodin ulkopuolella, joten kyse oli myös käytännöllisestä ratkaisusta.

Äidin merkitys lasten varhaisessa kasvatuksessa korostuu myös Catharina Barckin elämäkerrassa. Josef Kolckeniuksen mukaan Catharina pyysi kuolinvuoteellaan puolisoaan istumaan sängyn viereen syleillen tätä ja pyytäen huolehtimaan lapsista, ”että he oppisit Jumalan tundeman”. Kun hänen vointinsa huononi, hän rukoili sitä hartaammin, ja pyysi puolisoaan ja muita läsnäolijoita rukoilemaan puolestaan sanoen: ”Rucous Tuscasa paras Wälicappale on”. Lapsen synnyttyä Catharinan tila huononi edelleen. Häneltä kysyttiin, kenelle hän jättää lapsensa, johon hän vastasi: ”JEsus joca minua Äitin sias holhonut on / olcon heidängin Holhojans”.⁸⁴ Äidin merkitys etenkin pienten lasten kasvattajana näyttäytyy tässäkin elämäkerrassa suurena, etenkin kun Catharinan puoliso kuitenkin oli elossa ja kykenevä huolehtimaan lapsista. Jeesus vertautuu kiinnostavasti äitiin ja tämän ensisijaiseen hoivarooliin.

Jos aviomies oli kuollut jo aiemmin, elämäkerrassa saatettiin korostaa äidin roolia aikuisten lasten elämässä. Pappien lesket olivat haavoittuvassa asemassa menetettyään miehensä tulojen tuoman turvan ja samalla talonsa, kun pappila armovuoden jälkeen siirtyi seuraajan haltuun.⁸⁵ Kun Sipoon kirkkoherran vaimo Agneta Bröijer menetti itseään huomattavasti iäkkäämmän aviomiehensä Lars Pampineuksen, hän joutui huolehtimaan kahdeksan lapsensa koulutuksesta ja saattamisesta avioon ilman puolisonsa aiempia virkatuloja. König kuvaa,

⁸² Flachsenius 1680 (Catharina Hacks).

⁸³ Bergner 1997, 88.

⁸⁴ Kolckenius (Catharina Bark).

⁸⁵ Widén 1988, 199; Viitaniemi 2018.

kuinka Jumala auttoi Bröijeriä lohduttaen ja saattaen hänen tielleen neuvonantajia niin, että jääneet varat saatiin käytettyä hyödyllisesti. Bröijer itki ja rukoili päivittäin lastensa puolesta, kunnes sai lopulta nähdä kaikkien lähtevän maailmalle hänen siipiensä alta. Hän eli lopulta leskenä kaksikymmentä vuotta.⁸⁶ Bröijeriä käsittelevässä ruumissaarnassa avioliitossa vallinnutta rakkautta ei kuvata seikkaperäisesti, vaan enemmän painoarvoa annetaan äidin huolehtimiselle aikuisista lapsistaan. Yleisö vaikutti ruumissaarnan painotuksiin – vuosia sitten kuollut aviomies ei ollut enää saarnaa kuulemassa, mutta aikuiset lapset olivat, joten äidin rakkaus näitä kohtaan oli tärkeää tuoda esille. Yleisön joukossa istui myös Agnetan iäkäs leskiäiti sekä hänen vanhin tyttärensä, joka eli myös leskenä, joten lesken aseman kunniallisuuden korostaminen oli tärkeää myös tässä kontekstissa.⁸⁷ Toisaalta on kiinnostavaa, että lesken toimijuuden kuvaus rajoittuu elämäkerrassa avun pyytämiseen Jumalalta ja ”neuvonantajilta”. 1600-luvun yhteiskunnassa naisen lailliset ja taloudelliset toimintamahdollisuudet laajenivat tämän jäätyä leskeksi, kun taas aviovaimot olivat miehensä edusmiehisyyden ja naimattomat naiset isänsä, leskiäidin tai miespuolisen sukulaisen holhouksen alaisia. Leskenä naiset saattoivat esimerkiksi hallita omaa kotitalouttaan ja omaisuuttaan sekä edustaa itseään oikeudessa. 1600-luvun loppua kohti asenteet naisten itsenäistä toimijuutta kohtaan alkoivat kuitenkin tiukentua, mikä ehkä heijastuu myös Agneta Bröijerin elämäkerran muotoiluista.⁸⁸

Paitsi vaimon ja miehen sekä äidin ja lasten, myös emännän ja palvelusväen suhde kuvataan saarnoissa lämpimäksi. Abraham Jusleniuksen mielestä Catharina Arenbeckin palvelusväen kyyneleet tämän hautajaisissa todistivat siitä, että Catharina oli ollut heille kuin äiti. Köyhien itku puolestaan osoitti, ettei pappilan emäntä koskaan ollut kieltänyt apuaan heiltä.⁸⁹ Köyhien auttamista kuvataan elämäkertoissa yleensä samassa kohdassa, jossa hengellisestä elämästä kerrotaan, ja laupeus köyhiä kohtaan katsottiinkin osaksi kristillisiä hyveitä.⁹⁰ Elämäkertojen yksittäiset maininnat viittaavat myös papinrouvien mahdollisesti laajempaan yhteisölliseen merkitykseen. Laurentius Preutzin mukaan seurakunta oli Margareta Knutsdotterin kuollessa menettänyt hurskaan äitinsä.⁹¹

⁸⁶ König 1694 (Agneta Bröijer).

⁸⁷ König 1694 (Agneta Bröijer).

⁸⁸ Esim. Toivo 2008, 24–26; Toivanen 2005, 36–38; Keskinen, Toropainen & Välimäki 2018, 53–54.

⁸⁹ Juslenius 1697 (Catharina Arenbeck).

⁹⁰ Moore 2006, 73. Ks. myös Vine 2020.

⁹¹ Preutz 1668 (Margareta Knutsdotter). Papinrouvasta ”seurakunnan äitinä” myös Pleijel 1951, 57, 63–64; Lennartsson 2004, 61, 63–64.

Johtopäätökset

Tässä luvussa on käsitelty sitä, millaisista arjen ja pyhän käytänteistä 1600-luvun papinrouvien hengellinen elämä ruumissaarjien elämäkertojen mukaan rakentui. Ruumissaarnat elämäkertoineen eivät ole historiantutkimuksessa kovin usein käytetty aineisto, mutta eletyn uskonnon näkökulma antaa mahdollisuuden hyödyntää niitä uudella tavalla. Eletyn uskonnon näkökulmasta elämäkerran tietty konventionaalisuus, normatiivisuus ja henkilön hyveisiin keskittyminen eivät muodosta kerrostumaa, jonka alta henkilön aitoja piirteitä pitäisi kaivaa, vaan ne voi nähdä osana uskonnollista kommunikaatiota, joka vaikutti molempiin suuntiin. Elämäkerrat vaikuttivat niitä lukeviin ja kuunteleviin ihmisiin luomalla odotuksia ihanteellisesta luterilaisesta elämäkulusta. Toisaalta elämäkertoissa kuvattujen ihmisten, tässä tapauksessa naisten, arjessaan tekemät valinnat vaikuttivat siihen, mitä elämäkertoihin kirjoitettiin ja loivat osaltaan uusia odotuksia. Ruumissaarjien elämäkertoissa kuvattiin arjen uskonnollisuutta ja samalla luotiin sukupuolittuneita odotuksia ja malleja sille, miten tietyssä sosiaalisessa asemassa tuli elää, ja miten hengellisyyttä tuli jokapäiväisessä elämässä toteuttaa.

Eletyn uskonnon näkökulma on hyödyllinen suunnatessaan tutkijan katseen lisäksi sukupuolen, tunteiden ja kehon merkitykseen osana uskonnollista elämää. Elämäkertoissa tuotettiin käsitystä ideaalista naiseudesta ja mieheydestä luterilaisessa kontekstissa. Elämäkertoissa kuvataan kohdehenkilöiden elämää myös tietyiltä muilta osin, mutta uskonnollisen elämän kuvaaminen oli keskeistä henkilön elämässä toteutuneen kristillisyyden osoittamiseksi. Ihanteellinen hartausharjoitus kietoutui erottamattomaksi osaksi arkielämää ja sosiaalisia suhteita, ja kulminoitui kuoleman vastaanottamiseen. Aineistoni elämäkerrat antavat kuvan läpi koko elämänsä arjessa jatkuneista hartauselämän käytänteistä, jotka rytmittivät jokaista päivää ja viikkoa. Yksilölliset maininnat ja anekdootit osoittavat, että näitä käytänteitä myös noudatettiin. Keskeisintä yksilön suhteessa Jumalaan oli elämäkertojen perusteella horjumaton usko ja luottamus vaikeuksienkin keskellä. Hengelliseen elämään liittyi voimakas tunteellisuus ja tunteiden ilmaiseminen esimerkiksi itkemällä, mutta siihen kuului myös älyllisiä aktiviteetteja, kuten lukemista ja pohdiskelua.

Ruumissaarjien elämäkertojen kirjoittajat kuvasivat pappien vaimoja aktiivisina toimijoina omassa ja kotitaloutensa hengellisessä elämässä. Pappien vaimoilla oli keskeinen rooli kotitaloutensa hartausharjoituksen järjestämisessä. Eletyn uskonnon tutkimuksessa on

usein pyritty tavoittamaan henkilökohtaisia ja yksilöllisiä uskonnollisen elämän piirteitä.⁹² Myös papinrouvien elämäkerrat viittaavat siihen, että eri henkilöiden elämässä saattoivat korostua erilaiset uskonnolliset käytännöt. Gertrud Gutheim Gezeliuksen uskonkilvoittelu näyttyy ruumissaarnan elämäkerrassa itsetietoisena ja tavoitteellisena, mitä se varmasti oli monen muunkin papinrouvan elämässä. Analyysi viittaa paitsi aitouden ja teeskentelemättömyyden, myös uskonnonharjoituksen säännöllisyyteen sitoutumisen arvostukseen luterilaisessa kulttuurissa. Papinrouvien ansioiksi laskettiin, etteivät he muuten kuin vakavasta esteestä jättäneet väliin jumalanpalvelusta kirkossa tai laiminlyöneet joka-aamuja ja -iltoja rukous- ja hartaushetkiä kotonaan. Elämäkertojen perusteella myös miehet, jotka niitä kirjoittivat, arvostivat naisten hengellistä lukeneisuutta, sillä tavanomaisen katekismuksen, virsien ja psalmien tuntemuksen ylittävä kirjallinen harrastus sai elämäkerrassa mainintansa.

Havaintoni aineistosta sopivat esimerkiksi Orsin ajatukseen siitä, että uskontoa elettiin sosiaalisissa suhteissa. Naisten ruumissaarnoissa korostuu naisen kutsumukseksi nähty äidin ja vaimon rooli, suhde puolisoon ja lapsiin sekä sama äidillinen rooli suhteessa kotitalouden palvelusväkeen. Äidin merkitys lasten kasvattajana näyttyy papinrouvien elämäkertoissa keskeisenä, ja ruumissaarvoja laatineiden pappien mukaan äidit kantoivat huolta erityisesti lastensa kristillisestä kasvatuksesta ja jumalasuhteesta. Aikakauden protestanttisessa kontekstissa kasvatuksen tärkeä, ehkä jopa tärkein tavoite oli opettaa lapsi ymmärtämään syntisyytensä ja katumaan syntejään, elämään jumalanpelossa ja sitä kautta pelastumaan.⁹³ Leskiäideillä oli tärkeä tehtävä aikuisten lasten saattamisessa aikuiselämän sosiaalisiin rooleihinsa. Sosiaalisten suhteiden ja hengellisyyden tiivis yhteys näkyy myös siinä, että ruumissaarvojen kirjoittajat esittivät kohdehenkilön lempeyden ja hyväntahtoisuuden toisia ihmisiä kohtaan kumpuavan tämän rakkaudesta Jumalaan.

Eletyn uskonnon näkökulmasta ruumissaarnat elämäkertoineen voidaan nähdä paitsi lähteenä, myös uskonnollisena käytäntönä, joka muodosti osan yksilöiden, perheiden ja yhteisöjen hengellisestä elämästä. Antamalla konkreettisia esimerkkejä ne tarjosivat yksilöille työkaluja oman hengellisyyden toteuttamiseen ja ilmaisemiseen. Toisaalta perheenjäsenen kuoltua ne todistivat tämän kristillisyydestä ja antoivat lohtua jälkeenjääneille vahvistamalla uskoa siitä,

⁹² Esim. McGuire 2008.

⁹³ Cunningham 2020, 35–42.

että läheisen sielu oli pelastunut ikuisen elämään. Elämäkerran laatimisprosessi antoi mahdollisuuden sanoittaa vainajan elämänkulkua suhteessa tämän elämässä eri tavoin toteutuneeseen uskoon. Seurakunta- ja lukijayhteisöille elämäkerrat loivat vahvasti normittavia, sääty- ja sukupuolisidonnaisia narratiiveja, jotka saattoivat tietenkin olla myös rajoittavia tai yksilön identiteettiä hankalasti sopivia. Hurskaan, nöyrän ja hiljaisen papinrouvan malli-identiteetti ei sopinut erityisen hyvin kaikkiin yksilöihin ja elämäntilanteisiin. Lesken elämäkerrassa naisen oma toimijuus esitettiin Jumalan apuna ja vastauksena rukouksiin.

Lähteet

Painetut lähteet

Agricola, Christiano C.

1665 Potissimae christianorum curae: Thet är the christtrognas förnembste omsorg, vthi en kort lijksermon, aff den 31. ps. öfwer ... matrona hust. Walborgh Thuroniam... eenfaldeligen framstält aff... Christiano C. Agricola, praep. & past. vthi Uskela widh Åbo. aff Ignatio Meurer.

Bratt, Olaus

1682 Afflictae animae sanctum ad Deum suspirium & desiderium. Eller then bedröfwade siälens suckan och trängtan til Gudh... tå then ehreb. gudfruchtige ... hust. Maria Hans dotter Eosandra ... afsomnade den 15. May 1682. Och bleff der effter den 11. Junij ... begrafwen, aff mag. Olavo Bratt, past. i Wasa och omliggande församling. Tryckt i Stockholm hoos Niclas Wankijff / Kongl. Booktr.

Carstenius, Henricus

1670 Een christeligh lijk- och tröstpredikan, om en christen men[n]iskios rätta talamodh [sic] hållen, när, ... matron, hust. Anna Hornichs, ... vthi Wijborgs domkyrckia... bleff begrafwen aff Henrico Carstenio pastore ther sammastedz. Tryckt i Åbo aff Petter Hansson / Åhr 1670.

Falander, Jakob

1704 Christ-trogna siälars härlighet, af 1. Joh. 3. Cap. 1. 2. v. Wed ... hust. Maria Buurmans... anseenlige iordefärd, som åhr 1703. den 15. Martii ... skedde uti Wöro församlingz moder-kyrckia, i en christelig lijk-predikan. Förklarad aff Jacobo Falandro past. & praep. in Cronoby. Tryckt af JOHAN Winter / Kongl. Bokt. A. 1704.

Flachsenius, Jakob

1680 I. N. D. N. J. C. LINEAMENTA VERI CHRISTIANI, Se on Yhden oikian Christityn Hengellinen Hahmo ja Muoto... H. Catharina Haaksin... Christillises Hautaumises / cuin tapahdui Uskelan Isos Kirkosa 12 . Septemb. Wuonna 1680 Yxikertaisest edespani ja ulostoimitti JACOB. FLACHSENIUS, S. S. Theol. Prof. etc. TURUSA Pränttäisi Johan Wald / A. T. Helsinki: Kotimaisten kielten

keskus [viitattu 28.3.2023]. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Ruumissaarvoja, puheita ja muistorunoja).
https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/saarnat/saarnat1600_rdf.xml

Florinus, Henrik (suom.)

1688 Kircko-Laki Ja Ordningi [tekstikorpus]. Näköispainos 1986. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus [viitattu 18.4.2022]. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Laki- ja asetustekstejä).
https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/lait/flor1688_rdf.xml

Gezelius, Johannes (vanh.)

1668 En christeligh lijk-predijkän öfwer ... hustru Anna Eliae dotter Reichenbach ... hållen aff Johanne Gezelio, S.S. Theol. Doctore & Episcopo Aboensi. Åbo / Tryckt aff Petter Hansson / Acad. Typog.

Gezelius, Johannes (nuor.)

1697 The christtrognas, besynnerligen gudfruchtige barnaföderskors, saligheetz bewijs ... Och i en christelig lijk-predikan, hållen öfwer ... h:stro Anna Christina Bank, ... af Johanne Gezelio. J. F. S. Th. D. Episcopo Aboënsi. Tryckt af Johan Winter / Kongl. Boktr. Anno 1697.

Juslenius, Abraham

1697 The christnas reene, bedröfwelige, och härlige tilstånd, vthi en christelig lijk-predikan, hållen öfwer ... matronan Catharina Arensbäck ... Förestält af Abraham Juslenio, Pastore & Praep. Someroënsi. Tryckt i ÅBO hoos Jo. Laurentii Wallium.

Kolckenius, Josef

1698 Efficacissimum Solatium, Parturientis in Vita & Morte: Se on: Synnyttäjän eli synnyttämisen Kipua ja Waiwa kärsiwäisen Lohdutus Elämäsä ja Cuolemasa ... Catharina Barkin... Christillises Hautamises ... Sanottu ja selitetty a Josepho Kolckenio, Sacellano in Achas. Prändätty Turusa / JOHAN Winterildä / Cuningal. Präntäjälädä. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus [viitattu 28.3.2023]. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Ruumissaarvoja, puheita ja muistorunoja).
https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/saarnat/saarnat1600_rdf.xml

König, Johan

1694 Tobias senior eller en christelig Lijkpredikan; uthaf den gamla Tobiae ord uti det 4. cap. och 3, 4, 5, vers. Wed ... hust. Agneta Bröijers... christeliga begrafning ... år 1694 ... af Johan König, past. in Sibbo. WIBORG tryckt aff MATTHIA Syngman / Gymn. Booktr.

Preutz, Laurentius

1668 Loetitia [sic] justorum perpetua: Eller the rättferdigas stadiga och ewiga glädie... en christelig lijkpredijkning ... öfwer ... h. Margareta Knutzdotter, ... aff Laurentio J. Preutz, O. Gotho. Kyrckioheerde i Pedersöre. Tryckt i Stockholm / af Ignatio Meurer / Åhr 1668.

Svenonius, Enevaldus
1683 Lijkpredikning, öfwer Den fordom Edle och Wälb. och nu mehra hoos Gudh salige fru: Biskopinnan, fr. Gertrud Gutheim Gezelii ... år 1683. Enfaldeligen hållen aff Enevaldo Svenonio, q. G. a. s.s. Theol. Doctore, Profess. Primario, & pastore Abonsi. Tryckt i Åbo aff Johan Winter / Kongl. Booktr.

Then Swenska Kyrkeordningen (1571)
1971 Kjällerström, Sven (toim.), Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.

Internet-lähteet

Henrik-tietokanta. Kirjojen omistus Suomessa vuoteen 1809. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <<http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php>>

Kotivuori, Yrjö. *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*. Verkkojulkaisu 2005. Saatavissa: <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>>. Luettu 9.10.2020.

Väänänen, Kyösti, Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 -verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011 (viitattu 20.6.2022). Saatavissa: <<http://www.finlit.fi/henkilohistoria/paimenmuisto>>

Kirjallisuus

Aalto, Sirpa
1991 Oikonomitraditionen och den lutherska husläran. – Den problematiska familjen. Toim. Panu Pulma. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Akiander, Matthias & Voipio, Iikko B.
2008 Östra Finlands herdaminne. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten.

Ammerman, Nancy
2016 “Lived Religion as an Emerging Field: An Assessment of its Contours and Frontiers.” – *Nordic Journal of Religion and Society* 29: 2. doi: 10.18261/issn.1890-7008-2016-02-01

Barclay Katie
2013 *Love, Intimacy and Power: Marriage and Patriarchy in Scotland, 1650–1850*. Manchester: Manchester University Press.

Bastman, Eeva-Liisa
2021 ”Att kommunicera känsla: Dialogdikter i stormaktstidens gravskrifter över kvinnor.” – *Historiska och Litteraturhistoriska Studier* 96. <https://doi.org/10.30667/hls.100130>
2017 *Poetiikka ja pietismi 1700- ja 1800-luvun suomalaisessa virsirunoudessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Bergner, Barbro

- 1997 ”Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden.” – Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige. Red. av Eva Österberg. Stockholm: Atlantis.
- Bexell, Oloph
2015 ”Den fromma och flitiga församlingsmodern. Det svenska prästfruidealet omkring 1760–1850.” – Vid hans sida. Svenska prästfruar under 250 år: ideal och verklighet. Red. av Ulrika Lagerlöf Nilsson & Birgitta Meurling. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Carlson, Eric Josef
2000 “English Funeral Sermons as Sources: The Example of Female Piety in Pre-1640 Sermons”. – *Albion* 32: 4.
- Cunningham, Hugh
2020 *Children and Childhood in Western Society since 1500*. Third edition. London: Routledge.
- Czaika, Otfried.
2017 “Dying Unprepared in Early Modern Swedish Funeral Sermons.” – *Dying Prepared in Medieval and Early Modern Northern Europe*. Ed. by Anu Lahtinen & Mia Korpiola. Leiden: Brill.
2016 “The experience of female readers in Sweden around 1600 - evidence collected from funeral sermons.” – *Archiv für Reformationsgeschichte*.
- Karant-Nunn, Susan C.
2003 “The Emergence of the Pastoral Family in the German Reformation. The Parsonage as a Site of Socio-Religious Change.” – *The Protestant Clergy in Early Modern Europe*. Ed. by C. Scott Dixon & Luise Schorn-Schütte. London: Palgrave Macmillan.
2010 *The Reformation of Feeling. Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Katajala-Peltomaa, Sari & Raisa Maria Toivo
2021 *Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*. Abingdon: Routledge.
2022 “Introduction: Religion as Historical Experience.” – *Histories of Experience in the World of Lived Religion*. Ed. by Sari Katajala Peltomaa & Raisa Maria Toivo. Cham: Palgrave Macmillan.
- Keskinen, Jarkko, Veli Pekka Toropainen & Mari Välimäki
2018 ”The Iron Lady. Elin Säger as head of a family business.” – *Women in Business Families: From past to present*. Toim. Jarna Heinonen & Kirsi Vainio-Korhonen, Abingdon: Routledge.
- Kietäväinen-Sirén, Hanna
2015 *Erityinen ystävyys. Miehen ja naisen välinen rakkaus uuden ajan alun Suomessa (n. 1650–1700)* Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

- Kupari, Helena & Elina Vuola
2020 ”Johdanto: Mitä on eletyn uskonnon tutkimus?” – Eletty uskonto. Arjen uskonnollisuudesta ja sen tutkimuksesta. Toim. Elina Vuola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laine, Esko M.
1995 ”Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla”. – Historiallinen arkisto 105. Toim. Merja Lahtinen. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Laine, Esko M. & Tuija Laine
2010 ”Kirkollinen kansanopetus”. – Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. Toim. Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lennartsson, Malin
2004 Att föregå med ett gott exempel. Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen. – Våldets mening. Makt, minne, myt. Red. av Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg. Lund: Nordic Academic Press.
- Linton, Anna
2008 Poetry and Parental Bereavement in Early Modern Lutheran Germany. Oxford: Oxford University Press, Incorporated.
- McGuire, Meredith
2008 Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life. Oxford: Oxford University Press.
- Miettinen, Riikka
2015 Suicide in seventeenth-century Sweden: The crime and legal praxis in the lower courts. [Riikka Miettinen].
- Mikkola, Sini
2017 In our body the scripture becomes fulfilled”: Gendered bodiliness and the making of the gender system in Martin Luther’s anthropology (1520–1530). Helsinki: University of Helsinki, Faculty of Theology.
- Molekamp, Femke,
2012 “Seventeenth-Century Funeral Sermons and Exemplary Female Devotion: Gendered Spaces and Histories”. – Renaissance and Reformation 35: 1.
- Moore, Cornelia Niekus
2006 The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Pitkäranta, Reijo
2000 “Svenonius, Enevaldus.” – Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (viitattu 30.3.2022) <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-000459>
- Orsi, Robert A.

- 2002 Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880-1950; Second Edition. Yale University Press.
- Pleijel, Hilding
1951 Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folkklivsstudier. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Rimpiläinen, Olavi
1973 Suomalainen hautauspuhe puhdasoppisuuden aikana. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.
- Ryrie, Alec
2013 Being Protestant in Reformation Britain. Oxford: Oxford University Press.
- Räisänen-Schröder, Päivi
2014 ”Iloinen, julma kuolema: Kuoleman ja kärsimyksen ihanteet 1500-luvun evankelisessa marttyyrikulttuurissa”. – Historiallinen Aikakauskirja 4, 366–380.
- Stenberg, Göran
1998 Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen. Stockholm: Atlantis.
- Thompson, Anne
2019 Parish Clergy Wives in Elizabethan England. Leiden: Brill.
- Toivanen, Jenni
2005 Lesken elämää: Leskeys naisen elämän osana ja sosiokulttuurisena ilmiönä 1700-luvun lopun sisäsuomalaisella maaseudulla. Lisensiaatintyö, Historian ja etnologian laitos, Jyväskylän yliopisto.
- Toivo, Raisa Maria
2022 “Prayer and the Body in Lay Religious Experience in Early Modern Finland”. – Histories of Experience in the World of Lived Religion. Ed. by Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo. Cham: Palgrave Macmillan.
2008 Witchcraft and Gender in Early Modern Society. Finland and the Wider European Experience. Aldershot: Ashgate 2008.
- Viitaniemi, Ella
2018 ”Pappisperhe ja sosiaalinen selviytyminen Ylä-Satakunnan uudisasutusseudulla 1770–1820”. – Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800 Toim. Riikka Miettinen & Ella Viitaniemi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vine, Emily
2020 “Charitable acts and lived religion in the funeral sermons of early seventeenth-century women”. – E-rea 18: 1. <<https://doi.org/10.4000/erea.10486>>
- Wallmann, Johannes

1997 Totinen kääntymys ja maailmanparannus. Pietismi kirkkohistoriallisena ilmiönä. Suomennos Esko M. Laine. Helsinki: Kirjaneliö.

Widén, Solveig

1988 Änkesomsorg i ståndssamhället: Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807. Åbo: Åbo akademis förlag.

1994 ”Prästfruns ställning och roll i församlingarna i det svenska riket på 1700-talet.”
– Kyrkohistorisk årsskrift 94.